

Олег Бажан (Київ)

МОВНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНСЬКІЙ РСР В УМОВАХ ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ (1953–1955 рр.)

Смерть Й.Сталіна в березні 1953 року спричинила боротьбу серед найближчого оточення диктатора за владний Олімп. Один з претендентів на важелі управління в постсталінському СРСР Л.Берія, намагаючись стати одноосібним господарем Кремля, почав шукати підтримки серед політичної еліти союзних та автономних республік. У травні 1953 р. Л.Берія подав до президії ЦК КПРС доповідну записку, в якій гостро засуджував масові необґрунтовані репресії, політику русифікації, що мали місце в тогочасних прибалтійських республіках та на Західній Україні. Інформація Л.Берія лягла в основу постанови ЦК КПРС від 26 травня 1953 року “Питання західних областей Української РСР”. У ній, зокрема, вказувалось на серйозні прорахунки в аграрній політиці на західноукраїнських землях, безперспективність боротьби з націоналістичним підпіллям тільки шляхом тотального терору. У прийнятому партійному документі зверталась увага й на факти грубого викривлення ленінсько-сталінської національної політики: незначна частка у керівному партійно-радянському активі працівників місцевого походження, відсутність серед керівників вузів Львова жодного уродженця західних областей, переважання російської мови у вищій школі.

Визнаючи перегини в радянському будівництві на західноукраїнських землях, ЦК КПРС вказав на незадовільні дії ЦК КПУ, Ради міністрів УРСР, відповідних обкомів партії в західному регіоні. Керівник республіканської партійної організації Л.Мельников звинувачувався у застосуванні методів адміністрування, прояві вождізму і відкликався з посади першого секретаря ЦК Компартії України. На його місце був рекомендований член президії ЦК КП(б)У Олексій Кириченко¹.

Оцінка вищим політичним керівництвом країни русифікаторської політики, здійснюваної на західноукраїнських землях стало окремим предметом розгляду Бюро ЦК Компартії України 28-29 травня 1953 року. Питання “Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 року ”Питання західних областей Української РСР і доповідну записку тов. Л.П.Берія” було внесено також до порядку денного пленуму ЦК КПУ 2-4 червня 1953 року, на якому з доповіддю виступив секретар ЦК України О.Кириченко. Характерно, що у своїй 20-хвилинній промові О.Кириченко не обмежився оприлюдненням “проявів викривлення ленінсько-сталінської національної політики” лише в західних областях України, а й вказав на факти дискримінації української мови

в інших регіонах України, зокрема в стінах Київського університету імені Т.Шевченка. Не приховав доповідач і той факт, “що і в ЦК КП України, в Раді Міністрів УРСР діловодство теж здебільшого ведеться російською мовою”². Осуду, на думку О.Кириченка, мала зазнати практика ” коли інколи справедлива вимога того чи іншого працівника про необхідність викладання ряду дисциплін в учбових закладах і читання лекцій для населення українською мовою розцінюється окремими товаришами як прояв українського буржуазного націоналізму”. З трибуни партійного форуму новий лідер КПУ закликав “сприяти піднесенню культури українського народу” та провести необхідну роботу по створенню і перекладанню на українську мову підручників для шкіл, вузів, випуску кінофільмів українською мовою, виданню фундаментальних академічних праць як “Історія Української РСР та “Історія української літератури”, 4-томний українсько-російський словник³.

Вимушений був визнати свої помилки у сфері національної політики і відсторонений від обов’язків першого секретаря ЦК КПУ Л.Мельников. У розвиток думок, висловлених О.Кириченком, відставний партпаратник зауважив: ”величезною моєю помилкою і ЦК КП України, на яку вказав нам Центральний Комітет ЦК КПРС є те, що ми дуже погано використовуємо українську мову в будівництві нової соціалістичної культури в західних областях, та і не тільки в західних областях, недооцінюємо українську мову, як могутню зброю в донесенні до свідомості населення нашої радянської, партійної правди, допустили безвідповідальне ставлення до української мови. У вузах Львова, Ужгорода, Чернівців, Станіслава та інших західних областей, а також в київських та інших вузах східних областей України викладання більшості предметів ведеться російською мовою. Масово-політична робота серед місцевого населення, політичні доповіді, лекції, бесіди ведуться в більшості випадків російською мовою. Діловодство в значній більшості партійних, радянських та господарських органів ведеться також російською мовою. Це призводить до відриву апарата партійних, господарських, радянських органів від широких мас трудящих, які говорять тільки українською мовою”⁴.

Резолюції і висновки президії ЦК КПРС щодо русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у західних областях Української УРСР, тональність виступу головуючого на пленумі ЦК КПУ О.Кириченка спричинили відверті виступи керівників партійних організацій Сходу України.

Про недооцінку української мови на Донбасі, малу кількість українських шкіл у м.Сталіно йшлося у виступі секретаря Сталінського обкому партії Струєва⁵. Як незадовільний охарактеризував стан викладання навчальних дисциплін українською мовою в учбових

зкладах Харкова секретар Харківського обкому КПУ М.Підгорний⁶. Посилити агітаційно-пропагандистську роботу серед переселенців із Західної України рідною мовою закликали у своїх промовах секретар Запорізького обкому КПУ Гайовий та керівник Ворошиловградської обласної партійної організації Клименко⁷. Сумну статистику наслідків політики русифікації оприлюднив міністр культури Литвин: “На Україні ми маємо біля 50 тис. копій кінофільмів, з них копій на українській мові тільки 2.650, тобто 5%. В 1950 році було видано на українській мові тільки 10 підручників, в 1951 – 8, в 1952–1953 рр. підручники на українській мові зовсім не видавались”⁸.

Результатом роботи пленуму ЦК КПУ стало ухвалення постанови від 4 червня 1953 р. “Про постанову ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. ”Питання західних областей Української РСР” і доповідну записку Л.Берія до президії ЦК КПРС”, яка зобов’язувала “Бюро ЦК КПУ, обкоми, міськкоми і райкоми партії західних областей рішуче покінчити з перекрученнями ленінсько-сталінської національної політики..., а також з недооцінкою політичного значення викладання у вузах західних областей українською мовою”. Разом з тим, Бюро ЦК КП України і Рада Міністрів Української РСР мали розробити конкретні заходи по дальшому розвитку культури західних областей України: видати українською мовою підручники для вищих і середніх учбових закладів; значно збільшити видання українською мовою творів класиків російської літератури, а також сучасної літератури братніх республік; випустити в найближчий час “Історію Української РСР”, “Історію української літератури”, українсько-російський та російсько-український словники, забезпечити більш широке постачання населення літературою та кінофільмами рідною мовою”.

Попри те, що ряд порушених на пленумі проблем в царині державної мовної політики стосувались також Центральної та Східної України Бюро ЦК КПУ було доручено організувати лише пленуми обкомів і міськкомів КПУ західних областей і “рішуче виправити” недоліки зазначені в постанові ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. і доповідній записці Л.Берія.

Виконуючи настанови вищого політичного керівництва країни, партійні осередки, ряд установ та організацій західноукраїнських областей розпочали розробку заходів по викоріненню одіозних наслідків внутрішньої політики сталінського режиму в регіоні. Так, Чернівецький держуніверситет з початком нового 1953–1954 навчального року поставив перед професорсько-викладацьким складом завдання: “а) використати всі можливості і перевести читання лекцій на українську мову; викладачі, які не володіють українською мовою поступово мусять її вивчити; б) перевести наочну агітацію, виготовлену силами університету і видання курсових газет на українську мову”¹⁰. Районні партійні комітети, обком

КПУ Рівненської області планували протягом короткого терміну перевести діловодство в партійних, радянських і господарських організаціях українською мовою та відмовитись провадити агітаційно-масову і ідеологічну роботу російською мовою¹¹. Подібні зобов'язання брали перед собою партактив Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Львівської, Станіславської, Тернопільської областей.

Несподіваний арешт, 26 червня 1953 року, ініціатора “політичного оздоровлення” західного регіону України Л.Берія як “агента міжнародного імперіалізму”, оприлюднення постанови пленуму ЦК КПРС “Про злочинні антипартійні та антидержавні дії Берія” (7 липня 1953 р.) змусило партійне керівництво республіки досить швидко відректися від опальної особи. Перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко, який ще 13 червня 1953 року на пленумі Львівського обкому КПУ відзначав принциповий характер доповідної записки Л.Берія¹², місяць потому при зустрічі з партактивом Міністерства внутрішніх справ УРСР став паплюжити колишнього міністра внутрішніх справ країни за намагання підірвати дружбу народів СРСР: “Берія в записці... пише, що ось засіли “русакі” в західних областях України, що там проводиться “русифікація”. Де ви чули у нас такі терміни, як “русакі”, “русифікація”. Тепер не має таких термінів, а якщо їх вживають, то тільки українські націоналісти”¹³.

Нав'язування громадськості думки про те, що доповідна записка Л.Берія носила провокаційний характер, значно пригальмували втілення в життя партійні рішення щодо покращення суспільно-політичного життя в Західній Україні. Так як “курс партії” на виправлення недоліків в кадровому питанні, культурній та освітянській сфері офіційно не скасовувався, упродовж 1953 року міністерством освіти УРСР було здійснено ряд кроків з метою уповільнення русифікації західноукраїнського регіону. Вже у середині червня 1953 року міністерство освіти звернулось до заступника голови Ради міністрів УРСР О.Корнійчука з проханням збільшити набір студентів до педагогічних вузів західних областей УРСР за рахунок зменшення контингенту прийому до Мелітопольського, Криворізького, Ворошиловградського педінститутів¹⁴.

Виправити диспропорції з висуванням місцевих кадрів на керівні посади в органах народної освіти західних областей (за станом на 10 червня 1953 р. на керівній роботі в школах і органах освіти західних областей УРСР працювало 11.530 чол., з них лише 4.051 з числа місцевої інтелігенції) мала на меті спеціально створена комісія міністерства освіти УРСР¹⁵. Вже на кінець 1953 року на Львівщині з місцевого населення було висунуто на керівні посади в галузі освіти 140 чол., у тому числі 10 – завідуючими районними відділами освіти, 2- інспекторами облвно, 9 –

завідуючими районними педагогічними кабінетами, 11 – директорами середніх шкіл, 40 – директорами семирічних шкіл¹⁶.

У світлі рішень червеневого пленуму ЦК КПУ міністерство освіти наприкінці червня 1953 року звернулось до Ради міністрів УРСР з клопотанням про надання Київському педагогічному інституту ім.О.Горького права прийому захисту дисертацій по методиці української мови і літератури та відкриття при Львівському педінституті аспірантуру по спеціальності “українська мова”¹⁷.

Помітні зрушення спостерігалися і в переводі викладання у вищих навчальних закладах з російської мови на українську. В інформації завідувача відділом науки та культури Львівського обкому КПУ І.Черниша, надісланій ЦК КПУ в грудні 1953 року вказувалось: “У вузах і технікумах Львова проведені певні заходи по ліквідації серйозних помилок у викладанні, що виявились в ігноруванні української мови при викладанні ряду дисциплін. Так, наприклад, в політехнічному інституті раніше з 408 викладачів українською мовою читали лекції тільки 79 чоловік. Тепер в інституті українською мовою читають лекції 202 викладача. В поліграфічному інституті на перших курсах усі дисципліни, за винятком основ марксизму, читаються українською мовою. Перехід на викладання багатьох дисциплін українською мовою проведений і в інших вузах м.Львова”¹⁸. Позитивних кроків в українізації вищої школи було досягнуто у Чернівецькій області. Якщо у 1952–1953 навчальному році 59 викладачів Чернівецького університету з 209 читали курси українською мовою, то наступного навчального року їх стало 102. У Чернівецькому учительському інституті всі викладачі, за винятком двох, перейшли на українську мову викладання¹⁹.

Кампанія по ліквідації наслідків русифікації на західноукраїнських землях змусила політичне керівництво УРСР, профільні міністерства уважніше поставитися до здійснення мовної політики в масштабах всієї республіки. В липні–серпні 1953 року увага міністерства освіти УРСР була прикута навколо діяльності Миколаївського педагогічного інституту ім.В.Г.Белінського. Зокрема міністра освіти Г.Пінчука турбував той факт, що дирекція вузу “не ураховує того, що інститут в основному готує учителів для шкіл з українською мовою викладання” і не проводить “боротьбу за єдиний мовний режим”. У зв’язку з цим в наказі міністра освіти УРСР від 28 серпня 1953 року “Про стан і заходи поліпшення роботи Миколаївського педагогічного інституту ім.В.Г.Белінського” зазначалось: “зобов’язати викладачів, які володіють українською мовою, викладати всі дисципліни українською мовою”²⁰.

Відсутність у вузах республіки доброякісних та оригінальних посібників з історичної граматики української мови та історії української літератури спонукала міністерство освіти ініціювати в

1953 р. відповідні рішення Ради міністрів УРСР по прискоренню видання спеціальних підручників згаданої тематики²¹.

Ідеологічний апарат ЦК КПУ зокрема цікавила ситуація з українською мовою в республіканському кіновиробництві. Так, в липні 1955 року відділ науки і культури ЦК КПУ зобов'язав міністерство культури УРСР вирішити питання про створення на Київській кіностудії художніх фільмів одночасно двома мовами – російською та українською²². У вересні 1955 року відповідальні працівники відділу науки і культури ЦК КПУ серед аргументів створення Республіканської контори по прокату фільмів вказували на відсутність випуску реклами на українській мові, дублювання кінострічок²³.

Цікавим є факт, що в січні 1955 року секретар ЦК КПУ І.Назаренко, підтримуючи ініціативу президії Академії наук УРСР видавати “Український фізичний журнал” наполіг на тому, щоб науковий часопис друкувався українською мовою (президент АН УРСР Палладін та головний учений секретар президії АН УРСР Щербань у своєму листі на адресу ЦК КПУ вказували на російську мову видання)²⁴. Однак згодом, наприкінці квітня 1955 року, ЦК КПУ без жодних заперечень задовольнив прохання директора машинознавства та автоматики АН УРСР Клименка про видання фахового журналу “Автоматический контроль и измерительная техника” російською мовою²⁵, що засвідчує, на нашу думку, про відсутність чіткої і послідовної політики українських комуністів у видавничій справі.

Не підлягала ревізії й національна політика КПРС. Незважаючи на процеси десталінізації суспільно-політичного життя в СРСР, національно-культурні проблеми в радянській державі продовжувались розглядалися через призму великодержавного шовінізму та русифікації. Торжество ленінської національної політики мали продемонструвати урочистості з нагоди 300-річчя Переяславської угоди. Центральною подією ювілейних торжеств, стала передача Криму, до складу УРСР. 19 лютого 1954 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР”, обґрунтовуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними контактами між Кримом і Україною. Незважаючи на територіальну й історичну спорідненість Криму та України, серйозною проблемою у процесі входження півострова до складу УРСР був етнічний склад населення регіону. В зв'язку з цим республіканський уряд вживав заходи для заселення краю українцями й розвитку української мови. Впродовж 1955-1956 років на засіданнях Президії ЦК Компартії України неодноразово розглядалося питання про введення української мови в загальноосвітніх школах Кримської області²⁶, перехід Кримського обласного книжкового видавництва на випуск масової літератури українською мовою²⁷, створення в

м.Сімферополі українського театру музичної комедії²⁸, організацію відділення української мови та літератури в Кримському педагогічному інституті²⁹. Втім здійснити спробу “українізації” Криму українським можновладцям, так і не вдалося. Запровадження на теренах України Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» від 17 квітня 1959 року звели нанівець зусилля по розширенню сфери вжитку української мови в школах Кримської області.

Прихований механізм русифікації у сфері освіти містило в собі розпорядження № 3947-р Ради міністрів СРСР від 9 березня 1955 року, яке передбачало звільнення учнів початкових, семирічних і середніх шкіл союзних республік від обов'язкового вивчення мови корінної національності союзної республіки, якщо ця мова не була рідною і навчання у школі здійснювалося не на мові цієї республіки. Розпорядження союзного уряду від 23 червня 1955 року (№ 4974-р) щодо регламентації мовного питання у середній школі стосувалось конкретно України: Раді міністрів УРСР доручалось вирішити питання української мови у республіці у школах із російською мовою навчання і встановити порядок звільнення від обов'язкового вивчення української мови учнів, що прибували із інших республік³⁰. Виконуючи вказівки, схвалені у Кремлі, Рада міністрів УРСР постановою № 979 від 11 серпня 1955 року дозволила Міністерству освіти УРСР «звільняти від обов'язкового вивчення української мови учнів, які прибувають з інших республік і вступають до VI-X класів шкіл з російською мовою викладання, якщо вони самі цього побажають і якщо українська мова для них не є рідною.

Учнів, які вступають до II-V класів цих шкіл, переводити до старших класів протягом перших трьох років навчання незалежно від оцінок з української мови»³¹.

Тенденція до звуження сфери вжитку української мови спостерігалась і в середніх спеціальних учбових закладах республіки. Якщо в 1954/1955 учбовому році в усіх технікумах республіки існувало обов'язкове вивчення української мови та літератури з проведенням іспитів, то у планах на 1955/1956 навчальний рік вивчення цих предметів не було передбачено для всіх учбових закладів (в автошляхових, фінансових, будівельних та інших середніх спеціальних учбових закладах вивчення української мови й літератури не передбачалось). Додатково до учбових планів Міністерство вищої освіти СРСР направило в технікуми роз'яснювального листа, в якому пропонувалось обов'язкове вивчення української мови й літератури, якщо викладання ведеться українською мовою, факультативно – якщо викладання ведеться російською мовою. На заочних відділах технікумів передбачалось вивчення української мови і літератури тільки факультативно.

Лист Міністерства вищої освіти СРСР вніс певну плутанину в роботу освітніх установ, так як не був зрозумілим для керівництва технікумів тому, що середні спеціальні учбові заклади Української РСР не мали поділу на російські та українські, як це мало місце для шкіл Міністерства освіти УРСР. Подібні обставини спричинили зливу листів від директорів технікумів з проханням роз'яснити порядок вивчення української мови й літератури в середніх спеціальних учбових закладах Української РСР. У зв'язку з цим Міністерство вищої освіти УРСР після консультацій з Управлінням середніх спеціальних учбових закладів Міністерства вищої освіти СРСР у січні 1956 року направило в технікуми роз'яснювального листа про порядок вивчення української мови й літератури. В цьому листі пропонувалося обов'язкове вивчення української мови й літератури в усіх середніх спеціальних учбових закладах. У заочних середніх спеціальних учбових закладах і відділах з українською мовою викладання вводиться обов'язкове вивчення української мови і літератури, а з російською мовою викладання – українська мова й література вивчається факультативно³².

Прикметно, що до роз'яснювального листа Міністерства вищої освіти УРСР мали претензії у ЦК Компартії України. Так, на думку завідувача відділом науки і культури ЦК КПУ С.Червоненка слід було б ввести обов'язкове вивчення української мови й літератури у всіх заочних технікумах і відділах республіки. Натомість у секретаря ЦК КПУ з ідеології І.Назаренка викликав здивування останній пункт роз'яснювального листа Міністерства вищої освіти УРСР: «9. Осіб, які прибувають з братніх союзних республік і вступають до середніх спеціальних учбових закладів з українською мовою викладання, а раніш не вивчали української мови і літератури, від складання вступних екзаменів з української мови звільняти. Учні, які раніш української мови і літератури не вивчали і які не встигають в технікумі лише з цих предметів, права на одержання стипендії і на перевод на старші курси не втрачають протягом першого і половини другого року навчання. Після кінця другого року навчання учні, які не встигають з української мови чи літератури, це право втрачають.

Учні, які переведені з технікумів братніх республік на старші курси, де вивчення української мови закінчується або ж закінчено, і не вивчали раніш української мови, до випускних державних екзаменів або до захисту дипломних проектів допускаються, незалежно від встигаємості з української мови»³³.

Отже, для вищого політичного керівництва УРСР було зрозумілим, що процес русифікації республіканських освітніх установ контролювався Міністерством вищої освіти СРСР, проте відкрито протидіяти негативним тенденціям владні структури України не наважувались. Відповідної програми, яка суттєво могла змінити

ситуацію у мовному питанні після червневого пленуму ЦК КПУ 1953 року в Українській РСР вироблено так і не було. Арешт Л.Берія, ініціатора змін в суспільно-політичному житті в Західній Україні, загальмував навіть часткові зміни в питаннях мовної політики в Україні у початковий період десталінізації.

¹ Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999. – С.46-49.

² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1120. – Арк.19.

³ Там само. – Арк.22.

⁴ Там само. – Арк.45-46.

⁵ Там само. – Арк.124-125.

⁶ Там само. – Арк.150-153.

⁷ Там само. – Арк.180-181, 243.

⁸ Там само. – Арк.324-325.

⁹ Національні відосини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С.318-324.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3061. – Арк.60-62.

¹¹ Там само. – Арк.18-24.

¹² Там само. – Спр.3487. – Арк.1-20.

¹³ Там само. – Спр.3489. – Арк.11-12.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1252. – Арк.30.

¹⁵ Там само. – Арк.28-29.

¹⁶ Сворак С.Д. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х першої половини 60-х років ХХ століття. Дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. – К., 1999. – С.275

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1205. – Арк.118.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3061. – Арк.84-89.

¹⁹ Сворак С. Д. Вказ. праця. – С.274.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.1247. – Арк.208, 210-211, 217.

²¹ Там само. – Спр.1205. – Арк.105; спр. 1252. – Арк.167.

²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.24. – Арк.183-184.

²³ Там само. – Арк.228-229.

²⁴ Там само. – Спр.31. – Арк.8-15.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – Оп.52. – Спр.4999. – Арк.247-248.

²⁷ Там само. – Спр.5824. – Арк.162-173.

²⁸ Там само. – Спр. 4999. – Арк.64, 76.

²⁹ Там само. – Спр.4998. – Арк.171.

³⁰ Особистий архів академіка НАНУ П. Тронька.

³¹ Там само.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.368. – Арк.7-7 зв.

³³ Там само. – Арк.5-6.